

- давстві Європейських країн», проект TACIS «Зміцнення судової системи в Україні» та Українська правнича фундація: Допом. матеріал. — Одеса, 15–16 квіт. 2002.
3. Реформування системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві, проект реформування кримінального права Департаменту Юстиції США сумісно з Програмою Ініціатив у країнах Центральної та Східної Європи Американської Асоціації Працівників у співробітництві з Верховним Судом України. — К., 2000. — С. 70.

УДК 343.131.5

В. Т. Марчук

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ ПРИ ЗВІЛЬНЕННІ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Стаття 129 Конституції України як один із принципів правосуддя розглядає забезпечення обвинуваченому права на захист. Цю ж засаду кримінального судочинства закріплено й у широкому колі міжнародно-правових актів, які встановлюють стандарти прав людини, зокрема в ст. 11 Загальної Декларації прав людини 1948 р., ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.

Однією з гарантій прав особи у кримінальному судочинстві в теорії процесу розглядається кримінально-процесуальна форма, яка не лише встановлює зміст права на захист, але й регламентує способи його реалізації та правові наслідки його порушення. Так М. Л. Якуб вважає, що кримінально-процесуальна форма крім іншого містить гарантії прав і законних інтересів громадян (в тому числі і обвинуваченого), які притягаються до справи, або інтереси яких зачіпаються в процесі провадження [1, 12].

Зокрема ст. 370 КПК України як одну з підстав до скасування судового рішення у зв'язку з суттєвим порушенням кримінально-процесуального закону розглядає порушення права обвинуваченого на захист (п. 3 ч. 1 статті). Аналогічне положення міститься й у проекті КПК України, який прийнято до другого читання [2].

Разом із тим чинний КПК України, установлюючи можливість закриття кримінальної справи на стадії попереднього розгляду справи суддею у зв'язку зі звільненням обвинуваченого від кримінальної відповідальності відповідно до ст. ст. 7, 7-1, 7-2, 8, 9, 10, 11-1 КПК України (ст. 248 КПК України), не встановлює процесуальну форму вирішення цього питання у вказаній стадії процесу. Узагальнення судової практики, проведене Верховним Судом України, а також досліджені матеріали місцевої практики вказують на те, що невизначеність процесуальної форми є однією з причин прийняття у цій стадії неоднозначних процесуальних рішень із приводу звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності. Разом із тим, рішення про закриття справи у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності є важливим для правового статусу особи, яка була обвинуваченою, адже не є реабілітуючим

процесуальним актом. Як справедливо зазначено в постанові Конституційного Суду РФ від 28.12.1996 р., звільнення особи від кримінальної відповідальності є таке, що базується на матеріалах розслідування, констатації того, що особа вчинила діяння, яке містить ознаки злочину, і тому рішення про закриття справи не спричиняє реабілітації особи (визнання її невинуватою), тобто питання про її винуватість залишається відкритим [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, указує на те, що досліджені лише загальні процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності у кримінальному судочинстві. Так дисертація О. А. Губської «Процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності за nereабілітуючими підставами» (К., 2002) [4] було одним із перших українських досліджень процесуальних аспектів інституту звільнення від кримінальної відповідальності, але ґрунтувалося в основному на аналізі та критиці дореформеного процесуального законодавства з цього питання, що цілком було зрозуміло, оскільки робота захищалася через дев'ять місяців після проведення малої судової реформи. З іншого боку, ця робота містить ряд цікавих положень щодо вирішення проблем установаження вини особи під час закриття кримінальної справи за nereабілітуючими підставами (третій розділ дисертації). В. М. Хотенець одним із перших указав на можливість вирішення кримінальної справи шляхом звільнення особи від кримінальної відповідальності в стадії попереднього розгляду справи суддею [5, 69]. Робота Ю. В. Бауліна «Звільнення від кримінальної відповідальності» (К., 2004), хоча і присвячена переважно проблемам застосування вказаного інституту кримінально-правового характеру, однак містить і критичний аналіз процесуальної форми вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності [6, 50–58], знову поставивши питання до доведеність вини обвинуваченого при прийнятті вказаного рішення судом. Найбільш глибоко процесуальні проблеми звільнення особи від кримінальної відповідальності було розкрито у статті В. Т. Маляренка «Про закриття кримінальної справи (окремі аспекти)» [7, 209–228].

Разом із тим, зміст указаних робіт указує на існування проблеми, зумовленої відсутністю чіткої кримінально-процесуальної форми вирішення питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності на стадії попереднього розгляду справи суддею, що дозволяє виділити такі не вирішені раніше частини цієї загальної проблеми, з урахуванням теми цієї статті: які процесуальні права має обвинувачений на стадії попереднього розгляду справи суддею при вирішенні питання про його звільнення від кримінальної відповідальності, які існують способи захисту своїх прав (зокрема захисту від пред'явленого обвинувачення) в стадії попереднього розгляду.

З урахуванням викладеного можна сформулювати такі цілі статті: установити процесуальний статус обвинуваченого на стадії попереднього розгляду справи суддею та визначити відповідність процесуальної форми звільнення особи від кримінальної відповідальності вимогам принципу забезпечення права на захист.

У теорії кримінального права звільнення особи від кримінальної відповідальності належить до форм реалізації кримінальної відповідальності [8, 20-21], до диференціації кримінальної відповідальності [9, 150], до юридичного факту, що припиняє кримінальне правовідношення та звільняє особу від несприятливих правових наслідків [10, 12], тощо. Але нам більше імпонує визначення, запропоноване Ю. В. Бауліним, відповідно до якого під звільненням від кримінальної відповідальності розуміється передбачена законом відмова держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її певних прав і свобод, визначених КК України [6, 58].

Це визначення має і кримінально-процесуальне значення, оскільки виокремлює питання про форму зазначеної відмови держави (під формою мається на увазі не лише процесуальне рішення, але й процедура провадження у справі, яка йому передує), а також про процесуальні права й обов'язки особи, яка притягувалася до відповідальності та звільняється від неї.

І якщо щодо форми процесуального рішення, яким особа звільняється від кримінальної відповідальності, питання не постає у зв'язку з його очевидною вирішеністю у КПК України — закриття кримінальної справи, то питання про правовий статус обвинуваченого (особливо на стадії попереднього розгляду справи суддею) залишається відкритим, як і питання про застосовувану процедуру. Не вирішує це питання і проект постанови, що знаходиться на розгляді Пленуму Верховного Суду України [11], який на момент подання цієї статті було затверджено [12].

Ураховуючи, що і закриття кримінальної справи знаменує собою остаточне закінчення всіх процесуальних дій у справі, яке не передбачає поновлення провадження в ній у майбутньому [7, 217], значення правового статусу обвинуваченого посилюється.

Ознайомлення зі змістом гл. 23 КПК України дозволяє зробити висновок, що визначення правового статусу обвинуваченого, як і інших учасників процесу, вона не містить. Посилання на те, що він має право брати участь у попередньому розгляді (ч. 1 ст. 240 КПК України), заявляти клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 237 КПК України) та висловлювати свої думки щодо питань, указаних в ст. 237 КПК України (ч. 2 ст. 240 КПК України), не слід уважати належним визначенням процесуальних прав обвинуваченого у цій не менш важливій для справи стадії кримінального процесу. Отже, право обвинуваченого на захист, суть якого полягає в сукупності процесуальних прав, наданих йому для захисту від обвинувачення як особисто, так і за допомогою захисника [13, 135; 14, 176], формально в цій стадії є нереалізованим. Які ж права ще повинен мати обвинувачений на стадії попереднього розгляду справи при вирішенні питання про звільнення його від кримінальної відповідальності?

Як впливає з п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві» [15], обвинуваченому його права у стадії попереднього розгляду справи суддею не роз'яснюються. Однак роз'яснення учаснику процесу його

прав (особливо непрофесійних учасників процесу) ставить під сумнів можливість реалізації вказаними суб'єктами належних їм процесуальних прав. Тому в КПК України необхідно передбачити не лише норму, що формалізує права і обов'язки учасників процесу в цій стадії, але й вказати на обов'язок судді, у провадженні якого перебуває справа, роз'яснити ці права.

Відповідно до п. 2 вищевказаного проекту постанови Пленуму Верховного Суду України передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності є вчинення нею певного злочину, незалежно від того, є він закінченим чи незакінченим, а так само вчинення такого злочину одноособово чи у співучасті. Тому при вирішенні питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, незалежно від того, чи надійшла справа до суду із постановою про звільнення особи від кримінальної відповідальності за певної підстави чи з обвинувальним висновком, суддя під час попереднього розгляду такої справи має переконатися: чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується особа; чи має це діяння склад злочину, який відповідно до КК є передумовою закриття справи; чи винна особа у вчиненні цього злочину; чи є встановлені цим кодексом законні підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності, після чого в порядку, установленому КПК, зобов'язаний або має право таку справу закрити.

Установити вказані обставини у кримінальному судочинстві можливо лише в процесі доказування, зокрема шляхом дослідження зібраних у справі доказів, що має бути відображене у рішенні про закриття кримінальної справи. Згода обвинуваченого на звільнення його від кримінальної відповідальності не знімає перед суддею завдання встановити вказані обставини. Отже, слід погодитися з думкою Голови Верховного Суду України В. Т. Маляренка, про те, що прийняти рішення про закриття кримінальної справи відповідний процесуальний суб'єкт права може лише після всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх її обставин та оцінки зібраних і перевічених доказів у їх сукупності [7, 217].

Однак гл. 23 КПК України (як і гл. 41 проекту КПК України) не передбачає дослідження доказів у стадії попереднього розгляду (принаймні в частині встановлення їх достовірності та достатності).

Тому процесуальний статус обвинуваченого повинен передбачати права подавати докази, просити суд про приєднання до справи документів, про виклик свідків, про призначення експертизи і витребування інших доказів; давати показання по суті справи або відмовитися давати показання і відповідати на запитання; просити суд про оголошення доказів, що є в справі; ставити запитання іншим підсудним, свідкам, експертів, спеціалістів, потерпілому, цивільному позивачеві і цивільному відповідачеві; брати участь в огляді речових доказів, місця вчинення злочину і документів. Тим більше, що частина вказаних прав впливає і з міжнародно-правових зобов'язань України (див.: ст. ст. 6, 13 Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.).

Реалізація вказаних прав свідчить про застосування у стадії попереднього розгляду справи суддею процедури, передбаченої для судового слідства. Як за-

значає В.Т. Маляренко, поки що суди діють за аналогією закону і розглядають такі справи в порядку, передбаченому для тих, які надійшли до суду з обвинувальним висновком, що визнається В. Т. Маляренком правильним [7, 219].

Однак невизначеність цього питання у процесуальному законодавстві призводить до того, що окремі судді допускають у своїй практиці спрощенство.

Так до Біляївського районного суду Одеської області надійшла кримінальна справа про обвинувачення К. з постановою прокурора про звільнення її від кримінальної відповідальності. Постановою Біляївського районного суду Одеської області від 01.10.2001 р. кримінальну справу було закрито, а К. звільнено від кримінальної відповідальності. Однак указане рішення було прийнято з суттєвим порушенням кримінально-процесуального закону. Відповідно до ч. 1 ст. 370 КПК України останніми вважаються такі порушення вимог КПК України, які перешкодили або могли перешкодити суду повно і всебічно розглянути справу і ухвалити законне, обґрунтоване і справедливе рішення. Зокрема судом не було виконано вимоги ст. 4 КПК України щодо вжиття всіх передбачених законом заходів з установлення події злочину і осіб, винних в його вчиненні. Проте з описово-мотивувальної частини не вбачається, на підставі яких матеріалів справи суддя дійшов висновку про те, що К. дійсно вчинила злочин, в якому вона обвинувачувалася, і що подія злочину дійсно мала місце [16].

Інше порушення стосується випадку, коли обвинувачений взагалі був позбавлений можливості взяти участь у дослідженні обставин його справи. Так справа за обвинуваченням Д. розглядалася Ратнівським районним судом Волинської області за відсутності обвинуваченого. Причини його неявки до суду не з'ясувалися, даних про його згоду на закриття справи немає. Крім того, у постанові не зазначено: в чому саме полягала зміна обстановки і внаслідок чого вчинене Д. діяння втратило суспільну небезпечність [17].

Крім обставин, указаних у п. 1-3 ч. 1 ст. 64 КПК України, на наш погляд, при вирішенні питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності суддя повинен установлювати обставини, що розглядаються кримінальним законодавством як кримінально-правові підстави й умови такого звільнення (сплив строку давності притягнення до кримінальної відповідальності, зміна обстановки, примирення обвинуваченого з потерпілим тощо).

Інші дослідники цього питання вказують на те, що спільними недоліками у роботі більшості суддів є те, що в постановках про закриття справ не розкривається сутність обвинувачення, не вказуються підстави для звільнення осіб від кримінальної відповідальності тощо. Мотивувальні частини таких постанов інколи складаються з 2-3 речень [17].

Виконане дослідження дозволяє зробити такі висновки. У стадії попереднього розгляду справи суддею продовжує реалізовуватися як функція обвинувачення, так і функція захисту, тим більше, що в цій стадії передбачена можливість вирішення справи шляхом звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності. У зв'язку з цим у цій стадії також діє принцип забезпечення обвинуваченому права на захист, який, однак, не набув належної процесуальної регламентації в аналізованій стадії. Розглядаючи як один з елементів

вказаного принципу сукупність прав обвинуваченого для захисту від обвинувачення, слід у гл. 23 КПК України (та гл. 41 проекту КПК) визначити процесуальний статус цього суб'єкта, зокрема передбачивши в ньому право ознайомитися з матеріалами справи, право на участь у доказуванні з питань звільнення його від кримінальної відповідальності, право на роз'яснення процесуальних прав обвинуваченого, що не лише дозволить ефективно вирішувати завдання стадії попереднього розгляду справи, але й суттєво підвищить рівень якості судових рішень, що приймаються у вказаній стадії.

У подальших дослідженнях повинна знайти свій розвиток процесуальна форма звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності.

Література

1. Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве. — М.: Юрид. лит., 1981. — 144 с.
2. Проект Кримінально-процесуального кодексу України, зареєстрований у Верховній Раді України 18.11.2005 р., № 3456-д // www.rada.gov.ua.
3. Постановление Конституционного Суда РФ по делу о проверке конституционности ст. 6 УПК РСФСР в связи с жалобой защитника О. В. Сушкова от 28.10.1996 г. // Вестник Конституционного Суда Российской Федерации. — 1996. — № 5.
4. Губська О. А. Процесуальні питання звільнення від кримінальної відповідальності за неереабілітуючими підставами: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — К., 2002. — 18 с.
5. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України: [Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти] / За ред. Ю. М. Грошевого. — Х.: Право, 2002. — 160 с.
6. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. — К.: Атіка, 2004. — 296 с.
7. Малащенко В. Т. Кримінальний процес України: Стап та перспективи розвитку: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.: Вибр. наук. праці. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. — 600 с.
8. Пестякас В. Ч. Уголовная ответственность и освобождение от нее: Учеб. пособие / М-во внутр. дел СССР. Мин. высш. шк. — Минск: МВШ МВД СССР, 1988. — 64 с.
9. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский; Ассоц. «Юридический центр». — М.: Юрид. центр Пресс, 2003. — 300 с.
10. Иванов В. Ю. Освобождение от уголовной ответственности по нормам Особенной части уголовного закона и его применение органами внутренних дел: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — М., 1972. — 18 с.
11. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності: проєкт постанови Пленуму Верховного Суду України в ред. від 11 лют. 2005 р. // www.scourt.gov.ua.
12. Гвоздецкий А. Разъяснения Пленума для судов // Юридическая практика. — 2006. — № 1-2. — 10 янв. — С. 7.
13. Малащенко В. Т. Конституційні засади кримінального судочинства. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 320 с.
14. Ревешко П. И. Принципы уголовного процесса в стадии судебного разбирательства уголовного дела в суде первой инстанции Украины. — Николаев: Атолл, 2001. — 258 с.
15. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 24.10.2003 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 6.
16. Кримінальна справа за обвинуваченням № 1-417/2001 р. // Архів Біляївського районного суду Одеської області за 2001 р.
17. Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ. Узагальнення опрацьовано суддею Верховного Суду України С. М. Міщенком, заступником начальника управління узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України Л. В. Гавриловою та головним консультантом управління В. М. Ткаченко // www.scourt.gov.ua.